

УДК 94(477.4):347.965"1864/1917"

[https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-5\(35\)-1619-1631](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-5(35)-1619-1631)

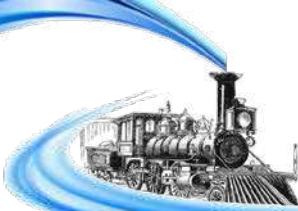
Єфіменко Ольга Володимирівна аспірант кафедри історії України, Житомирський державний університет імені Івана Франка, м. Житомир, <https://orcid.org/0009-0001-8669-313X>

ПІДПІЛЬНА АДВОКАТУРА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1864-1917 РР.)

Анотація. Судова реформа 1864 р. створила інститут присяжних повірених. Вони мали замінити стряпчих, але, повністю зробити цього не вдалося. Нелегальна адвокатура продовжувала існувати. Послуги підпільних адвокатів мали попит у селян, дрібних міщан та інших прошарків населення. Це явище викликало суперечки як у сучасників, так і у дослідників цієї проблеми. Оцінка нелегальних адвокатів коливається від категоричного засудження як шкідливого пережитку дореформеного періоду до визнання соціальної значущості цього явища. Правобережна Україна стала регіоном де місцеві етнічні, соціальні та правові умови сприяли поширенню підпільної адвокатури. Мета дослідження полягає в аналізі особливостей діяльності неофіційної адвокатури в імперії та в Правобережній Україні в другій половині XIX – на початку XX ст., причин життєздатності цього соціального інституту та його впливу на суспільно-правове життя регіону. В дослідженні були зроблені висновки, що після судової реформи 1864 р. відсутність монополії офіційної адвокатури та законодавчі лазівки дозволили нелегальним захисникам успішно розвиватися. Діяльність підпільних адвокатів на Правобережжі супроводжувалася різноманітними зловживаннями, які спричиняли перевантаження судової системи необґрунтованими позовами та підривали довіру до неї. Разом з тим нелегальні захисники виконували важливу соціальну функцію, надаючи доступ до базових юридичних послуг малоосвіченим і незабезпеченим верствам населення. На Правобережжі поширенню неформальних правових практик сприяли такі фактори, як національний фактор, збереження звичаєвого права та відсутність широкого поширення офіційної адвокатури.

Ключові слова: Судова реформа 1864 р., підпільна адвокатура, Правобережна Україна, присяжні повірені, приватні повірені.

Yefimenko Olha Volodymyrivna PhD student, Department of Ukrainian History, Zhytomyr Ivan Franko State University, Zhytomyr, <https://orcid.org/0009-0001-8669-313X>

UNDERGROUND ADVOCACY IN RIGHT-BANK UKRAINE (1864–1917)

Abstract. The judicial reform of 1864 established the institution of sworn attorneys, intended to replace pettifoggers, but this transition was not fully achieved. Underground advocacy continued to exist, with services of clandestine lawyers in demand among peasants, petty burghers, and other social strata. This phenomenon sparked debates among contemporaries and researchers, with evaluations ranging from harsh condemnation as a harmful relic of the pre-reform era to recognition of its social significance. Right-Bank Ukraine became a region where local ethnic, social, and legal conditions fostered the spread of underground advocacy. The study aims to analyze the specifics of underground advocacy in the Russian Empire and Right-Bank Ukraine in the second half of the 19th and early 20th centuries, the reasons for the resilience of this social institution, and its impact on the region's socio-legal life. The research concludes that, following the 1864 judicial reform, the absence of a monopoly by official advocacy and legislative loopholes enabled underground defenders to thrive. Their activities in Right-Bank Ukraine were marked by various abuses, which overburdened the judicial system with unfounded lawsuits and undermined public trust in it. Nevertheless, underground advocates fulfilled an important social function by providing access to basic legal services for poorly educated and underprivileged populations. Factors such as national identity, the persistence of customary practices, and the limited spread of official advocacy contributed to the prevalence of informal legal practices in Right-Bank Ukraine.

Keywords: Judicial reform of 1864, underground advocacy, Right-Bank Ukraine, sworn attorneys, private attorneys.

Постановка проблеми. Судова реформа 1864 р. мала на меті створення більш сучасної та професійної системи правосуддя. Уряд сподівався, що нелегальні стряпчі зникнуть, натомість вони змогли пристосуватися до нових умов. Поряд з присяжними повіреними продовжувала існувати підпільна (безпатентна) адвокатура – нелегальні захисники, які не мали офіційного дозволу на свою діяльність, але їх послуги мали попит у селян, дрібних міщан та інших прошарків населення. Навіть поява інституту приватних повірених у 1874 р. не вирішила проблему. Це явище викликало суперечки як у сучасників, так і у дослідників цієї проблеми. Оцінка підпільних адвокатів коливається від категоричного засудження як шкідливого пережитку дореформеного періоду до визнання соціальної значущості цього явища. Правобережжя стало регіоном де місцеві етнічні, соціальні та правові умови сприяли поширенню неформальної адвокатури.

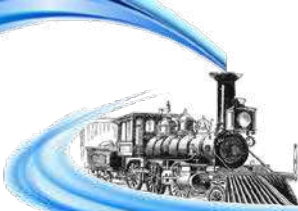
Аналіз останніх досліджень і публікацій. В ряді робіт присвячених історії адвокатури в Україні [1; 2] та в окрузі Київської судової палати [3, с. 95-102]

взагалі не розглянута діяльність підпільної адвокатури. Серед тих робіт, які звертали увагу на це явище варто згадати роботи як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. У ставленні до підпільної адвокатури вони сформуvalи кілька підходів. Зокрема, американський історик Вільям Померанц в своїй статті, присвяченій цій проблемі акцентував увагу на негативних аспектах їх діяльності [4, с. 321-340]. На подібних позиціях також знаходиться і українська науковця Тетяна Кузнець, яка охарактеризувала участь підпільних адвокатів у роботі Уманського окружного суду. Вона відносила підпільну адвокатуру до негативних явищ, які підривали довіру до судової системи [5, с. 189]. Ці ж погляди на діяльність підпільної адвокатури поділяли автори колективної монографії «Адвокатура Одеси та Одеської області: історичні нариси», яка частково стосується адвокатури Подільської губернії, що входила до Одеського судового округу [6, с. 36, 51-56]. Натомість американська дослідниця Джоан Нойбергер назвала таке зображення підпільних адвокатів перебільшеним, а подекуди і зовсім помилковим. Нойбергер акцентує увагу на тому, що неофіційні захисники, незважаючи на всі мінуси, надавали важливу послугу, пропонуючи правову допомогу доступну бідним як у місті, так і в селі. Щоправда, серед них траплялися і дуже безпринципні особи. На думку названої американської дослідниці ці «зневажені практики» не лише не перешкоджали поширенню правової культури в державі, вони, натомість, виконували важливу функцію, задовольняючи певний вид запитів населення на юридичні послуги. Нойбергер вказувала, що негативні свідчення про підпільних адвокатів присяжні повірені поширювали з ряду причин. По-перше, джерелом цих негативних свідчень був привілейований статус дипломованих офіційних захисників або періодичні видання, які видавалися юристами для юристів. По-друге, звинувачення часто ґрунтувалися не на фактах, а сумнівних припущеннях. І, нарешті, великий вплив та негативні судження про зазначену категорію юристів мав фактор антисемітизму [7, с. 298-299]. Український науковець Сергій Єсюнін в монографії з історії Хмельниччини також досить виважено оцінює роль підпільної адвокатури в історії Правобережжя та звертає увагу на національний та фінансовий чинник, що викликав її появу (відокремленість єврейської громади та бажання зекономити) [8, с. 121-123].

Мета статті полягає в аналізі особливостей діяльності підпільної адвокатури в імперії та в Правобережній Україні в другій половині XIX – на початку XX ст., причин життєздатності цього соціального інституту та його впливу на суспільно-правове життя Правобережжя.

Виклад основного матеріалу. Коріння підпільної адвокатури після 1864 р. слід шукати в попередньому періоді. Стряпчі продовжували займатися адвокатською діяльністю. Навіть найбільш кваліфіковані з них не мали стимулу приєднатися до офіційної адвокатури, оскільки присяжні повірені мали

безкоштовно вести призначені справи, сплачувати 10-ти відсотковий податок з заробітку і перебували під дисциплінарним наглядом. Також негативні наслідки для офіційної професії мала відсутність монопольного права на заняття адвокатурою в імперії. Прибутки присяжних повірених суттєво обмежувала конкуренція з колишніми стряпчими. Крім того, продовження діяльності дореформених стряпчих негативно впливало на престиж діяльності присяжних повірених. Населення, здебільшого, не могло відрізнити присяжних повірених від колишніх стряпчих, а тому перенесло свою думку про дореформену адвокатуру на представників захисту нового зразка [4, с. 327].

Офіційно визнані юристи, починаючи з 1860-х рр., зневажливо ставилися до підпільних недипломованих адвокатів. Їх, зазвичай, описували як невігласів з сумнівною мораллю, які всіляко визискували своїх клієнтів. Вважалося, що вони брехали своїм клієнтам, засипали суди справами та скаргами; не маючи при цьому належного розуміння судових процедур у зв'язку з чим часто програвали навіть найбільш виграшні справи. Вони були готові працювати не лише за гроші, а, навіть, і за горілку. Їх називали паразитами та шарлатанами. Вважалося, що вони були зухвалими, грубими, вульгарними, продажними, безпринципними, позбавленими совісті та необхідних ораторських здібностей [7, с. 298].

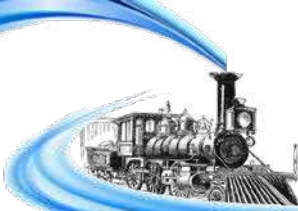
Саме через це вже через десять років після Судової реформи самодержавство знову зіткнулося з необхідністю повторно врегулювати діяльність адвокатури і в результаті 25 травня 1874 р. воно запровадило новий тип адвоката – приватного повіреного. Без сумніву, створення приватної професії було спробою самодержавства якимось чином легітимізувати стряпчих, передусім шляхом надання особам, які не мали належної кваліфікації, права виступати в якості адвоката [9, с. 134]. Для приватної професії не було жодних освітніх вимог; потенційний приватний адвокат просто заповнював заяву в місцевому суді, і якщо він відповідав загальним вимогам і отримав ліцензію, він міг розпочати адвокатську практику. Приватні адвокати перебували під безпосереднім наглядом не адвокатської корпорації, а суду, який видав їм ліцензію. Суди контролювали допуск і дисципліну, тоді як міністр юстиції залишав за собою додаткове право в односторонньому порядку відсторонити будь-якого приватного адвоката від справи, коли він того забажає [4, с. 327]. Таким чином, створення приватної адвокатури було значною мірою визнанням поразки з боку офіційних органів.

Після 1874 р. законодавство про приватних повірених конкретно зазначало, що лише присяжні та приватні повірені можуть бути законними представниками в суді. Однак реалізація монопольного права виявилася неможливою. Безліч лазівок у судовій реформі, законодавстві про приватних адвокатів, цивільному та кримінальному кодексах забезпечили юридичне прикриття для подальшої діяльності підпільних адвокатів. Більш того, незважаючи на

зростання потреби в професійних юридичних консультаціях, кількість приватних адвокатів фактично почала зменшуватися. Із загальної кількості 3407 у 1890 р. їх чисельність зменшилася до 2662 у 1907 р. та 2009 у 1913 р. Більшість істориків трактують це зменшення як остаточний тріумф присяжних повірених. Однак більшість останніх працювало у великих юридичних центрах і у вищих судах, тоді як приватні адвокати переважно працювали за межами великих міст і в судах нижчої інстанції. Отже, не пряма конкуренція призвела до чисельного скорочення приватної професії. Натомість, ні уряд, ні місцеві суди позитивно не заохочували реєстрацію приватних адвокатів, відхиляючи заявки, навіть якщо в певному регіоні не було присяжних повірених. Багато приватних повірених були малоосвіченими та абсолютно неготовими до кар'єри в адвокатурі. Поява приватної адвокатури була не в змозі вирішити хронічну нестачу в імперії ліцензованих практикуючих юристів, і це дозволило дореформним стряпчим, які після 1874 р. перетворилися у підпільних адвокатів – продовжувати процвітати [4, с. 327-328]. Приватна адвокатура також зазнала серйозного удару завдяки рішенню 1889 р. обмежити допуск єврейських претендентів до адвокатури. Євреї становили значний відсоток приватних повірених, зокрема в Правобережній Україні [10, с. 63, 67-68], і законодавство 1889 р. позбавило приватну професію одного з найважливіших джерел поповнення кадрів. У зв'язку з цим єврейські адвокати змушені були діяти нелегально і доєднувалися до категорії підпільних адвокатів. Так, у м. Проскурові Подільської губернії наприкінці XIX – на початку XX століття, окрім присяжних та приватних повірених діяли ще й кілька неофіційних, як казали в народі «юристів». Вони надавали різні юридичні, в т.ч. і адвокатські послуги та орієнтувалися на середні та незаможні прошарки. Подекуди вони мали не меншу повагу і авторитет серед населення ніж офіційні повірені Їх поява була пов'язана з особливістю національного складу Проскурова, половина мешканців якого була євреями, котрі для зменшення витрат на офіційні юридичні послуги надавали перевагу зверненню до своїх «юристів» [8, с. 122]. Подібну ситуацію, коли клієнти зверталися до представників свого народу маємо і в м. Умані Київської губернії, де українські селяни зверталися до нелегальних адвокатів-українців, яким довіряли більше ніж адвокатам міста, що належали до польського та єврейського етносів [5, с. 199].

У одній із публікацій 1881 р. впливової на Правобережжі газети «Киевлянин» вказувалося, що поряд з присяжними та приватними повіреними існувала ще більш широка за колом учасників та чи не найбільша за впливом на найчисельнішу групу населення (простий народ) область адвокатури, а саме – т. зв. «підпільна, безпатентна адвокатура». Вказувалося, що її представників рідко можна було побачити особисто в судах, проте від них залежали започаткування, напрям та результат великої кількості справ [11, с. 2].

У сферу діяльності підпільних адвокатів потрапляло декілька типів справ: спори про спадщину, операції з майном, банкрутство, розлучення, земельні спори, тілесні ушкодження, проблеми з документами тощо. Вони працювали як у містах, так і на селі, як у реформованих судах, так і в nereформованих селянських волосних судах, іноді з'являючись особисто, але зазвичай діючи анонімно. Більшість підпільних адвокатів ухилялися від особистих виступів у суді. Коли ж справа вуличного адвоката потрапляла до суду, він часто шукав для цього офіційного адвоката. Подібні прояви дволикості були нормою для підпільної адвокатури. Частина з них не лише подавала письмові клопотання, а й виступала в суді в якості адвокатів в дрібних кримінальних справах. Була також категорія вуличних адвокатів, які займалися лише клопотаннями. Вони, зазвичай, виступали помічниками у попередньої категорії. Були серед підпільних адвокатів і досить освічені люди (нотаріуси, колишні семінаристи, навіть колишні присяжні повірені, які з певних причин втратили роботу), які спеціалізувалися переважно на розлученнях та вели справи порівняно чисто. Найгіршою категорією були вуличні адвокати, які різними нечесними методами, наприклад анонімними листами, провокували судову тяганину, а потім раптово з'являлися на місці і пропонували свої послуги [4, с. 329-331]. Найменш обізнані у правових питаннях «підпільники» у своїх клопотаннях робили ставку на жалість, вставляючи заклики до милості. У таких скаргах траплялися посилення на неіснуючі норми та обставини, які не мали відношення до справи [6, с. 54].

На Правобережжі ряди підпільної адвокатури часто поповнювалися за рахунок сторонніх переписувачів, які допускалися до суду. В окремі суди пускали усіх без розбору, а подекуди задля впорядкування справи працівниками суду обиралися кілька найбільш пристойних осіб, які отримували можливість працювати в стінах установи. З часом такі переписувачі заради більшого заробітку починали вести справи, отримуючи найбільш темних і малограмотних клієнтів [11, с. 2].

На додачу до вуличних адвокатів, які займалися переважно дрібними цивільними та кримінальними справами, в селі процвітала друга категорія підпільних захисників: селянські адвокати. На відміну від вуличного адвоката, селянський адвокат зазвичай походив із самої селянської громади. Селянські адвокати час від часу виступали в реформованих судах, інколи навіть зустрічаючись з офіційними адвокатами. Такі протистояння зазвичай закінчувалися не на користь селянського адвоката. Після програшу справи селянські захисники, зазвичай, подавали численні апеляції, які лягали важким фінансовим тягарем на селян. Серед селянських судових процесів переважали земельні суперечки. Зазвичай, деякі справи були обґрунтованими, але в багатьох випадках селяни зверталися до суду зі справами про межу свого наділу. Підпільні адвокати подавали позов, який, зрештою, відхиляли через відсутність

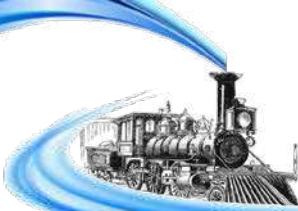

доказів, але цей негативний результат їх не бентежив. Таким чином, вони розпочинали тривалий процес оскарження, принагідно вимагаючи з селянина ще більше грошей [4, с. 332-335]. Внаслідок цього судова система була перевантажена великою кількістю скарг сумнівного змісту [5, с. 197].

Від найнижчого волосного суду до губернської судової палати найбільш уразливим для махінацій підпільного адвоката прошарком населення було селянство. Неосвіченість і надзвичайна довірливість селян робили їх зручними мішенями для підпільних адвокатів. Траплялися випадки, коли неофіційні адвокати наймали агентів, одягнутих як селяни. Останні в свою чергу знаходили селян, які шукали юридичної допомоги та рекомендували їм «надійного адвоката» [4, с. 332]. За свідченням газети «Киевлянин» на Правобережжі на першому етапі після судової реформи простолюд шукав собі «кабачних адвокатів» в чисельних питних закладах біля судів. Згодом, після появи приватних повірених у 1874 р., в селі цю новину зрозуміли так, що таких адвокатів в суд тепер не допускають, а тому потрібну людину потрібно шукати вже в самому суді. У зв'язку з цим обслуговуючий персонал судів, а саме – швейцари, візники та ін. вказували клієнту на одного з переписувачів з яким вони були у змові [11, с. 2].

Такі агенти-посередники називалися факторами. Так, наприкінці XIX ст. м. Умань Київської губернії було переповнене агентами-факторами, які «полювали» на довірливих осіб з метою нав'язати їм послуги підпільних адвокатів. Задля цього вони переконували потенційних клієнтів у наявності особистих чи родинних зв'язків таких адвокатів в судовому відомстві, нав'язуючи думку, що тільки з цим адвокатом справа може бути виграною. Жертвами подібних махінацій найчастіше ставали селяни та малоосвічені особи [5, с. 197-198]. Гонорар фактора залежав від попередніх домовленостей з адвокатом, а також від суми справи [5, с. 200].

Навіть, якщо селяни зверталися за відповідною юридичною порадою до місцевого юридичного консультаційного бюро, їх все одно подекуди перехоплювали підпільники. Велику проблему також становило те, що селянство погано розуміло формальне право. Це було спричинено тим, що селянські волосні суди, навіть після 1864 р. продовжували частково базуватися на звичаєвому праві, яке за самою своєю природою було локальним і неофіційним. Безпосереднім наслідком збереження традицій звичаєвого права часто був правовий хаос. Суди вищої інстанції найчастіше не були знайомі зі специфічною правовою традицією якогось окремого села, тому вони просто передавали справу до іншого волосного суду на повторний розгляд. У зв'язку з цим місцеві адміністративні та судові органи часто не були обмежені законом або застосовували його неправильно. Офіційна адвокатура (присяжні повірені, їх помічники, та, навіть, приватні повірені) не мала можливості заповнити цей

правовий вакуум у селах. По-перше, їх кількість була недостатньою. Приїзд дипломованого юриста до села обходився надто дорого і потребував багато часу. По-друге, офіційних адвокатів зазвичай не допускали до волосних судів [4, с. 332-333]. Цей звичай отримав силу закону відповідно до судово-адміністративної реформи 1889 р. Стаття 23 Тимчасових правил про волосний суд конкретно зазначала, що учасник процесу повинен особисто постати перед волосним судом, якщо він не проживав за межами волості, або за п'ятнадцять верст від двору. У цьому випадку позивач міг обрати своїм законним представником або члена своєї сім'ї, будинку чи села, якщо ця особа не була «залучена до підготовки чужого судового процесу за винагороду» [12, с. 530]. Зрештою, присяжний повірений мало чим міг допомогти селянину, оскільки більшість юридичних питань, які ставилися селянами, не підпадали під дію жодного закону [13, с. 7].

Таким чином, навіть після реформи 1864 р. дореформена традиція стряпчих зберігалася з різних причин: невігластво, бідність, існування законодавчих лазівок тощо. Однак, варто також відзначити, що підпільна адвокатура вижила, оскільки вона задовольняла важливу суспільну потребу. Все більше людей в державі, які представляли різні прошарки суспільства, потребувало юридичних послуг. Цей зростаючий попит мали змогу задовольнити лише ці підпільні адвокати, оскільки їх послуги були більш доступними. Крім того, справжні юристи нехтували «дрібними» справами [4, с. 335].

На думку Джоан Нойбергер стійкий розквіт недипломованих юристів в пореформений період можна розглядати як ознаку розвитку правової культури населення. Більшість представників нижчих класів, які зверталися до мирового судді, віддавали перевагу судовим рішенням, заснованим на правових нормах, а не на інших способах вирішення спорів (наприклад, посередництві). Велику роль при цьому мали консультації з непрофесійними юристами. Це також засвідчувало певний рівень задоволеності наданими послугами, хоча це можна пояснити і іншими факторами, зокрема зручністю [7, с. 305-310].

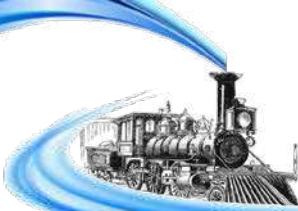
Загалом, як писав в своєму дописі один з авторів газети «Киевлянин», виходячи з аналізу ситуації в Правобережній Україні, освічений юрист ставився до простолюдина зверхньо, не пускав його далі передпокоїв, часто піднімав голос та перебивав такого клієнта, вживав незрозумілу клієнту термінологію та й сам погано його розумів. Крім того, ціни які пропонував офіційний адвокат часто перевищували можливості простолюдина. Натомість, підпільний адвокат проявляв люб'язність до клієнта, садив поряд з собою, пригощав чаєм чи горілкою, уважно та спокійно вислуховував і за невелику суму писав яке завгодно клопотання, переконуючи клієнта у потенційній виграшності справи. Якщо грошей не вистачало, то він з задоволенням приймав оплату продуктами та взагалі будь чим, що йому пропонували. Послуги такого «гарного пана»

разюче контрастували з поведінкою патентованого адвоката. Недаремно автор зазначеного допису радив офіційній адвокатурі «трохи стримувати свої надмірні апетити і глибоко усвідомити, що не клієнти для адвокатів створені, а адвокати для клієнтів і що селянин, хай навіть грубий, неосвічений та в лахмітті, усе одно залишається людиною, причому людиною, яка годує адвоката» [11, с. 2-3].

Безумовно, вуличні захисники дійсно компенсували наявний дефіцит у сфері надання юридичних послуг, але не варто відкидати і інший бік справи: лише задля власного збагачення вуличні адвокати переконували велику кількість людей подавати безнадійні позови. Загалом, шахрайство було невід'ємною рисою підпільної адвокатури. Їх діяльність мала також наслідки для всієї системи правосуддя. Нелегальні захисники підлаштовували дачу неправдивих свідчень, організовували фальшиві банкрутства, укладали фіктивні угоди, злісно затягували судовий процес, подавали апеляції без відома клієнта тощо [4, с. 336-337]. Підпільні адвокати переконували клієнта, що варто якнайчастіше відвідувати місто і що він, адвокат, як людина причетна до судових справ, буде повідомляти його про хід справи. Останній, натомість, починав відвідувати безпатентного адвоката ледь не щодня, та ще й не з пустими руками. Подекуди ці неофіційні захисники не задовольнялися одними лише добровільними подарунками і починали розповідати, що діло вже «залежалось», а тому потрібно занести потрібним людям «могорич». Задля цього підпільниками влаштовувалися цілі вистави за участі підставних осіб (які неодмінно мали вийти з приміщення суду), для того щоб поїсти та випити за рахунок клієнта, а також отримати з нього додаткові кошти. Таке видурювання грошей тривало впродовж розгляду справи у двох інстанціях, а подекуди навіть у Правлячому Сенаті [11, с. 2-3]. Багато позовів були цілком необґрунтованими. Як наслідок, судова система була перевантаженою великою кількістю подібних справ, але оскільки життя підпільних адвокатів залежало від числа справ, які вони подавали до суду, у них не було жодного стимулу змінювати свою поведінку [4, с. 337].

Поширення практик підпільної адвокатури мало негативний вплив на адвокатуру новостворену. Прийоми та хитрощі підпільної адвокатури наслідували як присяжні, так і приватні повірені. Але ще більшої шкоди для репутації офіційної адвокатури завдало їй співробітництво з агентами. Останні шукали по містах (місцевим судам, залізничним вокзалам чи міським площам) потенційних клієнтів та доставляли їх визнаному адвокату, який, у свою чергу, платив посереднику за його послуги. Лише найбільш порядні адвокати уникали таких «ринкових прийомів», через що іноді залишалися майже без практики [4, с. 337]. Так, в Уманському повіті Київської губернії за повідомленнями преси 1885 р. деякі присяжні повірені співпрацювали з факторами. Цей факт набув суспільного розголосу. В Умані відбулися збори усіх місцевих присяжних повірених

(7 осіб) та їх помічників (5 осіб). Двоє присутніх повідомили, що внаслідок існування гострої конкуренції вони запросили агентів, які допомагали їм отримувати клієнтів. Такий підхід до ведення справ зборами було визнано ненормальним, усі присутні зобов'язалися не співпрацювати з факторами, однак як показали подальші події ці обіцянки так і не були виконані [5, с. 196-197].

Продовження існування підпільної адвокатури підривало суспільний престиж адвокатури загалом. Для боротьби з підпільною адвокатурою присяжні повірені та їх помічники влаштовували консультаційні бюро, але цей засіб протидії виявився недостатньо ефективним. Багато людей оминали ці бюро, оскільки вони були надто далеко, або години їхні роботи виявлялися надто незручними. Інша проблема була в тому, що ці бюро пропонували лише безкоштовні усні, а не письмові консультації, хоча в багатьох випадках людям були потрібні додаткові письмові документи, оформлення яких було занадто дорогим. Коли клієнту говорили щось, чого він не хотів чути, той просто звинувачував адвоката в співпраці з протилежною стороною. Нарешті, багатьом людям консультаційні бюро просто не подобалися. Атмосфера в них була надто сухою та формальною, тож люди зверталися до підпільного адвоката, який говорив простою мовою та з яким можна було обговорити справу в неформальній обстановці [4, с. 337-338].

Наприкінці XIX ст. до боротьби з підпільною адвокатурою долучалися земства, які наймали повірених для допомоги населенню. Зокрема, в українських губерніях імперії земства найняли адвокатів в Лохвицькому повіті Полтавської губернії та Чернігівському повіті тієї ж губернії у 1896-1897 рр., а вже 1898 р. Правлячий Сенат оголосив, що земства не мають права брати участь у правничій діяльності і тому не повинні наймати адвокатів. Це сталося, бо у влади існували побоювання, що ширший доступ до юридичної консультації лише збільшить кількість непотрібних судових розглядів. При цьому був додатковий ризик оскарження рішень земського дільничного начальника, що фактично підривало б авторитет останнього [4, с. 338]. Отже, на момент своєї появи на Правобережній Україні у 1904 р. [14, с. 41] земські установи вимушено стояли осторонь боротьби з підпільною адвокатурою.

Існувала також думка про необхідність запровадити в якості альтернативи підпільному адвокату спеціального сільського адвоката, який був би освіченим юристом та мав би гарантовану, хоча й невелику зарплату. Проти такого підходу також були заперечення, оскільки селяни були б позбавлені можливості на вільний вибір захисника, що в свою чергу створювало би професійну монополію для сільських адвокатів та закріплювало би правову відсталість селянства. Зрештою, публічна дискусія навколо підпільної адвокатури не мала переконливих результатів. Вуличні адвокати продовжували використовувати загальну правову необізнаність населення, а їхні методи діяльності псували

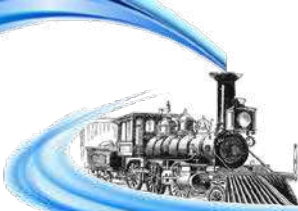
імідж всієї адвокатури. Проблема підпільної адвокатури на селі була значно складнішою через загальну відсутність присяжних повірених та збереження традицій звичаєвого права. Зрозуміло, що державі не вистачало фінансової допомоги та людських ресурсів, необхідних для того, щоб забезпечити селянам доступ до належної правової допомоги, але держава також не бажала дозволити іншим інституціям (зокрема, земству) заповнити цю прогалину [4, с. 338-339].

Робилися локальні спроби припинити нелегальну адвокатську діяльність. Як вказувалося в газеті «Києвлянин» в одному з судів патентована адвокатура шляхом неформальних скарг, а також умовлянь та залякувань намагалися позбутися конкурентів. Представники суду відповіли, що не приймати паперів, написаних підпільними адвокатами, а також порушувати існуючий порядок вони не мають можливості. В свою чергу безпатентні захисники зазначили, що вони не винні в тому, що простолюд «як чуми боїться патентованої адвокатури» і що заробляти на життя всім потрібно. Як наслідок, діяльність підпільної адвокатури продовжилася [11, с. 3].

За свідченнями губернаторів, вистежити підпільних адвокатів та притягнути їх до відповідальності було практично неможливо. Вони не брали участі ні формально, ні офіційно в відкритті чи поточному управлінні справами, і деякі з них не були зацікавлені в результатах. Тому боротьба з їх засиллям була дуже складною і майже завжди безрезультатною. Часто представники підпільної адвокатури не мали чітко визначеного роду занять і також постійного місця проживання. Була одна пропозиція, внесена міністерством внутрішніх справ, щодо обмеження діяльності підпільної адвокатури на селі, але від неї відмовилися після судово-адміністративної реформи 1889 р. Повноваження земського дільничного начальника, які включали право перевіряти всі рішення волосних судів, вважалися достатніми для подолання будь-яких несправедливостей, вчинених підпільною адвокатурою [4, с. 335].

Законодавство, яке розширювало повноваження місцевих судів у боротьбі з підпільною адвокатурою було прийнято лише 15 червня 1912 р. Суди нарешті отримали широкі повноваження карати будь-кого хто намагався вести судовий процес неофіційно, за поради чи оформлені судові документи [15, с. 662-705]. Однак у зв'язку з подальшою війною та зникненням імперії вплив цього закону на історію пореформеної адвокатури був незначним. Загалом, тривалий час держава мирилася з існуванням підпільної адвокатури. Час від часу суд виганяв місцевих підпільних адвокатів із своїх приміщень, або окремих вуличних адвокатів судили за різні шахрайства, але ці поодинокі випадки ніколи не були стримуючим фактором для підпільної адвокатури [4, с. 340].

Висновки. Таким чином, після судової реформи 1864 р. та появи присяжних повірених влада сподівалася, що нелегальні стряпчі зникнуть. З цією ж метою впроваджувався інститут приватних повірених у 1874 р., але

відсутність монополії офіційної адвокатури та законодавчі лазівки дозволили нелегальним захисникам успішно розвиватися. Діяльність підпільних адвокатів в імперії загалом та в Правобережній Україні зокрема супроводжувалася різноманітними зловживаннями, які зрештою спричиняли перевантаження судової системи необґрунтованими позовами та підривали довіру до неї. Разом з тим нелегальні захисники виконували важливу соціальну функцію, надаючи доступ до базових юридичних послуг малоосвіченим і незабезпеченим верствам населення. Підпільну адвокатуру не можна назвати просто маргінальним явищем. Вона виявилася складною формою адаптації до пореформеної системи правосуддя. На Правобережжі поширенню неформальних правових практик сприяли такі фактори, як значна частка єврейського та польського населення, які широко були залучені до адвокатської діяльності, збереження звичаєвого права та відсутність широкого поширення офіційної адвокатури.

Література:

1. Історія адвокатури України (2 видання) / Відп. редактор Т.В. Варфоломеева. Київ: СДМ – Студіо, 2002. 286 с.
2. Меланчук А.В. Адвокатура в Російській імперії за судовою реформою 1864 року та в сучасній Україні: порівняльний аналіз: монографія. Хмельницький: ХУУП, 2015. 180 с.
3. Левчук Ю. Організація адвокатури в окрузі Київської судової палати за судовими статутами 1864 р. // Адвокатура Україна: забуте і невідоме. Серія «Нариси з історії адвокатури України» / За ред. І.Б. Василик. Київ: КВІЦ, 2016. Випуск 2. С. 95-102.
4. Pomeranz, William E. Wiley on behalf of The Editors and Board of Trustees of the Russian Review // The Russian Review, 1993, Vol. 52, No. 3 PP. 321-340.
5. Кузнець Т.В. Судова система в пореформений період: недоліки практики Уманського окружного суду (1881 – 1919 рр.). *Věda a perspektivy*. 2024. №8 (39). С. 189-202.
6. Адвокатура Одеси та Одеської області: історичні нариси: монографія / За ред. Н.М. Бакаянної. Одеса: Фенікс, 2020. 744 с.
7. Neuberger, Joan. "Shysters" or public servants? Uncertified lawyers and legal aid for the poor in late imperial Russia // *Russian History*. Vol. 23, No. 1/4 (1996), PP. 295-310.
8. Єсюнін С., Ващук Д., Гловацький А. Історія адвокатури Хмельниччини. Київ: КВІЦ, 2018. 324 с.
9. Зосімович О. Правовий статус приватних повірених у Російській імперії // Літописець: Збірник наукових праць VI Всеукраїнської науково-практичної конференції «Права людини: історичний вимір і сучасні тенденції (до 70-річчя прийняття Загальної декларації прав людини)» (м. Житомир, 6 грудня 2018 року). Житомир: Житомирський державний університет ім. Івана Франка, 2019. Вип. 14. С. 134-138.
10. Доценко В.О. Об'єднатися, щоб вижити: єврейський громадський рух в Україні (60-ті рр. XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.): монографія. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. 332 с.
11. К.И.Д. Беспатентная адвокатура // *Киевлянин*. 1881. № 11. 15 января. С. 2-3.
12. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3. Санкт-Петербург: Государственная типография, 1891. Т. XLIX, Отделение 2: 1889. 1891. С. 508–535.
13. Левитский М.А. К вопросу по юридической беспомощности нашего населения // *Судебная газета*. 1904. №26. 27 июня. С. 6-7.

14. Огієнко О. В. Земства Правобережної України: організаційно-правовий статус та соціальні функції (1904-1917 рр.). Рукопис. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2010. 232 с.

15. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3. Петроград: Государственная типография, 1915. Т. XXXII, Отделение 1: 1912. С. 662–705.

References:

1. Varfolomeieva, T.V. (ed.) (2002). *Istoriia advokatury Ukrainy* (2 vydannia) [History of Advocacy in Ukraine (2nd edition)]. Kyiv: SDM – Studio [in Ukrainian].
2. Melanchuk A.V. (2015). *Advokatura v Rosiiskii imperii za sudovoiu reformoiu 1864 roku ta v suchasni Ukraini: porivnialnyi analiz: monohrafiia* [Advocacy in the Russian Empire under the Judicial Reform of 1864 and in Modern Ukraine: Comparative Analysis: monograph]. Khmelnytskyi: KHUUP [in Ukrainian].
3. Levchuk Yu. (2016). *Orhanizatsiia advokatury v okruzi Kyivskoi sudovoi palaty za sudovymy statutamy 1864 r.* [The Organization of the Bar in the District of the Kyiv Court Chamber under the Judicial Statutes of 1864]. *Advokatura Ukraina: zabute i nevydome...*, 2. 95–102 [in Ukrainian].
4. Pomeranz, William E. (1993). Wiley on behalf of The Editors and Board of Trustees of the Russian Review. *The Russian Review*, 52, 3, 321–340 [in English].
5. Kuznets T.V. (2024). *Sudova systema v poreformenii period: nedoliky praktyky Umanskoho okruzhnoho sudu (1881–1919 rr.)* [Judicial System in the Post-Reform Period: Shortcomings of the Practice of Uman District Court (1881–1919)]. *Věda a perspektivy*, 8 (39). 189–202 [in Ukrainian].
6. Bakaiianova, N.M. (ed.) (2020). *Advokatura Odesy ta Odeskoi oblasti: istorychni narysy: monohrafiia* [The Advocacy of Odesa and Odesa Region: Historical Essays: monograph]. Odesa: Fenyks [in Ukrainian].
7. Neuberger, Joan. (1996). «Shysters» or public servants? Uncertified lawyers and legal aid for the poor in late imperial Russia. *Russian History*, 23, 1/4. 295–310 [in English].
8. Yesiunin S., Vashchuk D., Hlovatskyi A. (2018). *Istoriia advokatury Khmelnychchyny* [History of Advocacy in Khmelnytskyi Region]. Kyiv: KVSH [in Ukrainian].
9. Zosimovych O. (2019). *Pravovyi status pryvatnykh povirenykh u Rosiiskii imperii* [Legal Status of Private Attorneys in the Russian Empire]. *Litopysets: Zbirnyk naukovykh prats... Zhytomyr: Zhytomyrskiy derzhavnyi universytet im. Ivana Franka*, 14. 134–138. [in Ukrainian].
10. Dotsenko V.O. (2014). *Obiednatsia, shchob vyzhyty: ievreiskyi hromadskiy rukh v Ukraini (60-ti rr. XIX st. – 30-ti rr. XX st.): monohrafiia* [To Unite to Survive: The Jewish Public Movement in Ukraine (1860s – 1930s): monograph]. Vinnytsia: TOV "Nilan-LTD" [in Ukrainian].
11. K.I.D. (1881). *Bezpatentnaya advokatura* [Unlicensed Legal Practice]. *Kievlyanin*, 11. 2–3 [in Russian].
12. *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii: Sobr. 3* [Complete Collection of Laws of the Russian Empire: Collection 3] (1891). Sankt-Peterburg: Gosudarstvennaya tipografiya. XLIX, Otd. 2. [in Russian].
13. Levitskiy M.A. (1904). *K voprosu po yuridicheskoy bespomoshchnosti nashego naseleniya* [On the Legal Helplessness of Our Population]. *Sudebnaya gazeta*, 26. 6–7. [in Russian].
14. Ohienko O.V. (2010). *Zemstva Pravoberezhnoi Ukrainy: orhanizatsiino-pravovyi status ta sotsialni funktsii (1904–1917 rr.)* [Zemstvos of Right-Bank Ukraine: Organizational-Legal Status and Social Functions (1904–1917)]. Rukopys. Dysertatsiia... Kyiv [in Ukrainian].
15. *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii: Sobr. 3* [Complete Collection of Laws of the Russian Empire: Collection 3] (1915). Petrograd: Gosudarstvennaya tipografiya. XXXII. Otd. 1 [in Russian].